

**СІЛЬСЬКА ПОЛІЦІЯ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ
СІЛЬСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Після ліквідації кріпосного права та скасування влади поміщиків над селянами перед державою постало питання не лише створення ефективного управлінського апарату на місцях, а й забезпечення та підтримання правопорядку серед сільських мешканців. Значна частина поліційних функцій у попередній період виконувалася поміщиками та їхніми слугами. Можна згадати характерний вислів Миколи II, який зазначав, що у нього стільки поліцейських, скільки і поміщиків. Як цілком слушно зазначають сучасні російські фахівці, «поміщик у часи кріпосного права був не лише господарем у своєму маєтку: йому належала значна частка державної влади над його кріпосними» [1, 119]. Однак після відмови царату від збереження системи кріпосної залежності селян від поміщиків надзвичайно актуальним стало питання про передання їхніх функцій у сфері підтримання правопорядку на місцях.

У період підготовки селянської реформи 1861 р. це питання досить жваво обговорювалося у колах політичної еліти Російської імперії, і насамперед серед тих її представників, які були представлені у різноманітних комітетах, створених для розробки проектів майбутньої реформи. Аналіз їх висловлювань дозволяє дійти висновку, що на першому етапі підготовки селянської реформи уряд та значна частина дворянства схилилися до ідеї збереження за поміщиком поліційних функцій. Матеріали губернських комітетів, насамперед тих, які розташовувалися у чорноземних регіонах Російської імперії, свідчать, що місцеве дворянство прагнуло зберегти за поміщиком всю повноту влади, якою він користувався раніше.

Водночас частина ліберально налаштованого дворянства засуджувала подібні пропозиції, справедливо зауважуючи, що збереження усієї повноти поліційної влади в руках поміщиків, яку останні, звісно, будуть використовувати задля забезпечення своїх особистих, насамперед економічних, інтересів, не сприятиме підтримці спокою на місцях. Навпаки, це дестабілізує ситуацію, викличе гострі конфлікти між поміщиками та селянами, що, врешті-решт, може вилитися у нову селянську війну. «Передача місцевої поліції до рук поміщиків, — зазначали члени Калузького губернського комітету, — не буде відповідати очікуванням селянства і не убереже їх від свавілля». Подібні погляд, хоча більш обережно, висловлювали і представники Таврійського комітету. «Віковічний зв'язок між поміщиком та селянином, — писали вони, — не може бути зруйнований, проте він повинен прийняти зовсім іншу форму, яка відповідатиме принципам справедливості та сучасним поняттям» [2, 153–154].

З губернського ця дискусія незабаром перейшла на столичний рівень. Після тривалих обговорень, врешті, було прийнято рішення відмовитися від ідеї збе-

реження поліцейських функцій за представниками поміщицько-дворянського стану. Один з перших дослідників селянської реформи А. Скребицький зазначав з цього приводу: «Одна з найважливіших умов поліпшення побуту поміщицьких селян і самого їх виходу з кріпосної залежності, на погляд редакційних комісій, полягала у заміні колишньої безконтрольної поліцейної влади та суду поміщика правильним «поліцейним та судово-поліцейним облаштуванням селян» [3, 281]. У свою чергу, як показали подальші дії членів редакційних комісій, під «правильним облаштуванням» органів правопорядку на селі ними розумілося передання значної частини поліцейських функцій до представників сільського самоврядування, при збереженні жорсткого контролю за їх діями зі сторони державних чиновників. Звернемо основну нашу увагу на аналіз інституту саме сільської поліції, представлену в особі соцьких і десяцьких.

Соцькі і десяцькі були виборними посадовими особами органів сільського самоврядування. Вибори проводилися щорічно на сільських сходах, які, як правило, відбувалися в листопаді—грудні. Зокрема, 25 листопада 1880 р. Зубрівський сільський сход (Полтавська губернія) заслухав розпорядження волосного правління про вибори поліцейських соцьких і десяцьких. Сход постановив обрати двох соцьких і необхідну кількість десяцьких [4, арк. 96]. Аналогічні рішення були схвалені й в наступні роки.

Кандидатури на посади соцьких і десяцьких мали право висувати самі селяни, проте вони повинні були дотримуватися вимог, які висувалися законом до кандидатів у нижчі чини повітової поліції.

По-перше, діяв віковий ценз. Особи, що обиралися на посади соцьких і десяцьких, повинні бути не молодшими 25 і не старшими 50 років. Щоправда, аналіз статистичних матеріалів та архівних даних свідчить, що, як правило, на практиці селяни досить часто вдавалися до порушення зазначених вікових рамок, обираючи на ці посади більш молодших осіб (від 20 до 25 років) [5, арк. 4, 17, 31].

По-друге, кандидати на посади соцьких і десяцьких повинні були мати належний стан здоров'я. З метою його перевірки місцева адміністрація вдавалася до послуг лікувальних закладів, які повинні були видати кандидату на посаду відповідну довідку. Характерним у цьому відношенні є наказ земського начальника Ніжинського повіту місцевій земській лікарні «провести медичне обслідування осіб, що підлягають обранню в десяцькі та соцькі» [6, арк. 3].

Додатковою вимогою до кандидата на посаду соцького або десяцького була відсутність випадків порушення ним чинного законодавства. Як і у випадку з іншими виборними особами органів сільського самоврядування на ці посади заборонялося обирати осіб: «підданих за рішенням суду тілесному покаранню чи залишених судом «під підозрою», а також тих осіб, які перебували під судом і слідством» [7, 295].

Крім того, заборонялося обирати до органів сільської поліції осіб, що вже відслужили на якійсь посаді три триріччя; або якщо в родині, до якої належав селянин, що обирається, крім нього, не було іншого дорослого працівника.

Досить часто в архівних матеріалах, присвячених обранню кандидатів на посади соцьких і десяцьких, зустрічається вимога представників місцевої адмі-

ністрації до сільських громад обирати осіб «грамотних», «писемних». Проте, у зв'язку із загальною неграмотністю сільського населення, ця вимога залишалася скоріше бажанням, аніж вказівкою, оскільки на практиці у більшості випадків вона не могла бути дотримана.

Списки обраних соцьких і десяцьких відправлялися становому приставу. Далі списки відправлялися в повітове поліцейське управління, яке і затверджувало обраних на посаді. Так, 28 січня 1881 р. пристав повідомив Гнилицькому волосному правлінню, що «обрані на цей рік по Гнилицькій волості соцькі та десяцькі затверджені поліцейським управлінням» [8, арк. 114].

Після затвердження обрані на посаду повинні були принести присягу. Потрібно сказати, що до присяги ставилися з великою відповідальністю і поліцейські чини, і волосні та сільські посадові особи, і священники, і самі селяни, яких приводили до присяги. У тому випадку, якщо хто-небудь з обраних поліцейських десяцьких або соцьких не міг бути приведений до присяги в зазначений для усіх час, він приводився до присяги при першій же можливості. Так, в одному з листів, надісланих до старости с. Височанського (Чернігівська губернія), волосне правління наказало «негайно привести до присяги на вірність» соцького Петра Карпа, який був відсутній на загальній присязі.

Законодавчо кількісний склад сільської поліції був визначений таким чином — соцькі повинні були обиратися на кожні сто-двісті дворів, а десяцькі — на кожні десять-тридцять сільських обивательських дворів [9, 50]. У дійсності ситуації зустрічалися досить різні. Приміром, Зубринське волосне правління Миргородського повіту Полтавської губернії 15 січня 1874 р. писало приставу, що «у кожній сільській громаді у наявності по одному соцькому і на кожні 10 дворів припадає один десяцький» [10, арк. 43]. Натомість, справник Ніжинського повіту у рапорті чернігівському губернаторові зазначав, що на місцях спостерігається значна нестача представників сільської поліції — кількість їх була майже вдвічі меншою, ніж визначалося законом [11, арк. 238]. Загалом аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що нехватка соцьких та десяцьких у пореформеному українському селі була звичайним явищем.

Обрані соцькі і десяцькі виконували на селі різноманітні функції. Основне коло їхніх обов'язків окреслювалося у ст. 2516 II тому I частини законів про губернські установи, де, зокрема, зазначалося, що «соцькі і десяцькі зобов'язані строго спостерігати за попередженням усіх злочинів і провин і виконувати накази станового пристава, і взагалі, як місцева поліція сприяти виконанню всіх законних вимог, від кого б такі не виходили. Для цього їм зобов'язані допомагати сільські та волосні начальства. Для виконання наказів станового пристава і безпосереднього нагляду за благочинням знаходяться в селищах соцькі та підвідомчі їм десяцькі» [12].

Більш конкретні уявлення про функції сільської поліції дає «Керівництво для сільських старост», складене земським начальником 2-ї дільниці Хорольського повіту Полтавської губернії І.П. Пінкорнеллі, який, повідомляючи «узакононення і розпорядження уряду, що відносяться до сільського громадського управління», звертає увагу і на обов'язки нижчих чинів повітової поліції. Ос-

танні — соцькі і десяцькі, повітова поліцейська варта і кінна варта (де вона була) — «суть виконавці розпоряджень повітового поліцейського управління і наказів станового пристава. Вони спостерігають, кожний у місцях, нагляду його доручених, за збереженням благочиння, загального спокою, безпеки і порядку» [13, 136].

Приводячи витяги з II тому зводу законів Російської імперії, Пінкорнеллі дає досить значний перелік «особливих обов'язків нижніх чинів повітової поліції». Так, соцькі були зобов'язані спостерігати, щоб «у церквах, під час відправлення богослужіння», «під час хресних ходів й інших священних обрядів, що робляться поза храмами, не відбувалося шуму або інших бешкетувань» [13, 137]. На нижчі чини повітової поліції покладався контроль за чистотою в селищах і селах, «щоб принаймні один раз у тиждень, по суботах, вулиці в селищах були виметені, а бруд з них вивезено». Вони також повинні були заохочувати «обивателів до розсадження між будинками їхніми дерев, для захисту від пожежних випадків, і до устрою по обидва боки вулиці канав, для стоку води». Там, де вода для пиття використовувалася зі струмків і річок, нижчі чини повітової поліції не повинні були дозволяти селянам «мочити у цих річках льон і коноплі, а також і в озерцях, у яких ловиться риба». Вони спостерігали за тим, щоб колодязі були з високими зрубами, а ополонки були обгороджені віхами. Якщо ж де-небудь починалася пожежа, «то, зібравши жителів прилеглих селищ», соцькі і десяцькі зобов'язані були ужити «усіх заходів для тушіння її zalиванням водою» [13, 139]. Під час свят, «на яких бувають великі зібрання народу», а також «під час торгів, базарів і тимчасових виставок, для продажу міцних напоїв, соцький, із належним числом десяцьких», спостерігали, щоб не було сварок, бійок і «іншого буйства»; тих, що починали сваритися, вони повинні були намагатися розводити або мирити. Нижчі чини повітової поліції спостерігали також, щоб «у відомстві їхньому продаж зіпсованих життєвих припасів, дурного хліба, гнилого м'яса або риби, масла, овочів, фруктів і т.п. не дозволявся» [13, 142]. Соцькі спостерігали, щоб торговці в крамницях, на базарах або ярмарках нікого не обмірювали і не обважували.

Входило в обов'язки нижчих чинів повітової поліції спостереження за злидарями, «щоб у відомстві їх злидарі не валандалися, не просили милостині, а старі, старезні й взагалі безпомічні віддавалися на прогудування їхнім родичам або на піклування сільських управлінь, по приналежності». Зустрівши на вулиці або на дорозі хвору людину, нижчі чини повітової поліції повинні були намагатися «доставити їй потрібне піклування в найближчих будинках», а п'яних підібрати і віддати «або в інші найближчі селища, або місцевим їх управлінням». Виявивши «у полі, у лісі або ж в іншому місці мертве тіло», соцький, «оглянувши і помітивши наявні на ньому знаки», повинен був негайно донести про це становому приставу; «до тіла ж приставляє стражу з поселян, під наглядом десяцьких і велить його зберігати в зручному і безпечному місці до наказу». У той же час він «намагається довідатися», хто був мертвий і чи не підозрюється хто в убивстві його, і про це, після прибуття станового пристава або судового слідчого, також донести. У випадку раптової смерті або смерті, що

збуджує підозру, десяцькі повинні були донести про це соцькому, а той, «залишаючи тіло під належним доглядом», — становому приставу [13, 145]. Особливо пильно повинні були стежити десяцькі за епідемічною обстановкою у своєму десятку, «збираючи відомості про стан здоров'я жителів» і про всі ті випадки, коли «багато людей страждають однаковою хворобою, або ж, що трапилося падіння худоби», повідомляти соцькому, а той негайно повинен був донести про те становому приставу. І вже саме собою зрозуміло, що, дізнавшись «про появу злодіїв, розбійників, грабіжників, підпалювачів, військових дезертирів або інших збіглих і бурлак у селищах або сусідніх горах і лісах», нижчий чин повітової поліції повинен був «неодмінно в той же день донести про те своєму безпосередньому начальнику, намагаючись тим часом зібрати про них достовірні відомості, а якщо можна, за допомогою інших чинів поліції і понятих із селищ, і ввіймати цих злочинців або хоча б деяких із них».

Також до кола обов'язків поліційних урядників входило: відправляти в «холодну» бешкетників, описувати майно неплатників податків тощо.

Надані їм владні повноваження представники сільської поліції повинні були реалізовувати у тісній співпраці з іншими органами сільського самоврядування. На волосні та сільські правління, відповідно до ст. 85 Загального положення, покладався обов'язок надавати будь-яку можливу допомогу соцьким та десяцьким у виконанні ними своїх службових обов'язків. Разом з тим зазначалося, що в свою чергу і соцькі з десяцькими зобов'язані допомагати сільським старостам та волосним старшинам у здійсненні ними поліційних функцій та підтриманні правопорядку [14, 55].

Таким чином, наведений вище перелік «особливих обов'язків» нижчих чинів повітової поліції свідчить, що вони виконували важливі загальносуспільні функції і мали великий обсяг владних повноважень. Водночас слід відзначити, що, як і у випадку з іншими посадовими особами органів сільського самоврядування, поряд з охороною інтересів представників сільської громади, на соцьких і десяцьких покладалося і забезпечення державних інтересів. Подібний дуалізм не сприяв налагодженню ефективної роботи сільської поліції, оскільки у пореформеній Росії інтереси селян і держави часто не збігалися, що породжувало численні конфлікти між ними.

Література

1. История России в XIX веке. Эпоха реформ. — М.: Центрполиграф, 2001. — 524 с.
2. Корпилов А. А. Губернские дворянские комитеты 1858–1859 гг. // Великая реформа / А. А. Корпилов. — М., 1911. — Т. 4. — С. 146–165.
3. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II: материалы для истории освобождения крестьян / А. Скребицкий. — Бонн-па-Рейне: Тип. Криегера, 1862–1868. — Т. 1–4.
4. ДАПО. — Ф. 1014. — Оп. 1. — Спр. 3.
5. ДАЧО. — Ф. 350. — Оп. 1. — Спр. 89.
6. ДАЧО. — Ф. 350. — Оп. 1. — Спр. 65.
7. Сборник законоположений о крестьянских и судебных учреждениях на кои распространяется Положение о земских участковых начальниках / [сост. И. А. Воронцовым-Вельяминовым и П. П. Павловым]. — Тула: Тип. В. П. Соколова, 1901. — 498 с.
8. ДАЧО. — Ф. 1433. — Оп. 1. — Спр. 72.

9. Преображенский Ф. А. Вопросы крестьянского самоуправления. Сельские учреждения и должностные лица / Ф. А. Преображенский. — М. : Унив. тип., 1893. — 93 с.
10. ДАЮ. — Ф. 1014. — Оп. 1. — Спр. 1.
11. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 3. — Спр. 795.
12. Общее губерпское учреждение // СЗРИ. — 1876. — Т. II, ч. I.
13. Калистратов А. Песколько вшчатаспей по случаю поверки и подписания первой уставной грамоты в Киевской губернии, в с. Мировке, уезда Киевского / А. Калистратов. — К. : Тип. Давиденко, 1862. — 28 с.
14. Ребрип И. Крестьяпская реформа 1861 года в Екатерипославской губерпии (исторический очерк) / И. Ребрип // Памятная книжка и адрес-календарь на 1903. — Екатерипослав, 1903. — С. 32–186.

УДК 340.111

Г. М. Чувакова

ПОНЯТТЯ ФАКТИЧНОГО СКЛАДУ В СИСТЕМІ КАТЕГОРІЙ ПРАВознавства

Підставами виникнення, припинення та трансформацій правовідносин (юридичними фактами) у загальній теорії права визнаються обставини реального життя, з якими норми права пов'язують установлення, зміну чи припинення правовідносин [1, 90]. Але для досягнення правових наслідків частіше за все недостатньо наявності одного юридичного факту. Потрібний вже не один, а декілька взаємозалежних юридичних фактів. Така сукупність юридичних фактів традиційно іменується фактичним складом, або юридичним складом [2, 292]. Термін «фактичний» використовується в даному випадку тому, що на відміну від інших складів, які мають юридичне значення (склад правовідношення, склад правопорушення тощо), мова тут йде про юридичні факти.

Фактичний склад може бути визначений законом конкретно, із зазначенням всіх його елементів. Наприклад, для одержання пенсії за віком має значення сукупність юридичних фактів достатньо різнорідних за своїм характером: досягнення пенсійного віку, наявність необхідного виробничого стажу, заява майбутнього пенсіонера, рішення про призначення пенсії. Усі ці умови докладно визначені законом. За відсутності одного з цих фактів пенсійне правовідношення не виникає [3, 446–450].

Проте праву відомі фактичні склади, які характеризуються лише загальними ознаками. Такими є, наприклад, підстави для розірвання шлюбу (фактичний розпад сім'ї, відсутність нормальних умов для спільного життя і виховання дітей); для вирішення питання щодо позбавлення батьківських прав або відібрання дитини (незабезпечення одним із батьків умов для нормального розвитку і виховання дітей); для відновлення пропущеного терміну позовної давності (за наявності поважних причин). Такі загальні склади необхідні в тих випадках, коли мова йде про складні обставини, конкретне визначення яких законом призвело б до зайвої формалізації [4, 282].